

Essential Principles for Reviving the Ideal Ummah in the Exegetical Thought of Sayyid Jamal al-Din al-Asad Abadi

Somaye Borzoo Isfahahni¹ , Roohollah Shahidi² , Ali Rad³

1. Phd student, Department of Quranic and Hadith Sciences, Farbi faculty, University of Tehran, Qom, Iran. Email:

somaye.borzoo@ut.ac.ir

2. Associate Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Farbi faculty, University of Tehran, Qom, Iran.

(Corresponding Author) Email: shahidi@ut.ac.ir

3. Associate Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Farbi faculty, University of Tehran, Qom, Iran. Email:

ali.rad@ut.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article Article history: Received: 01 January 2025 Received in revised form: 16 March 2025 Accepted: 18 March 2025 Published online: 21 March 2025 Keywords: <i>Idial Ummah, Interpretive Thought of Seyyed Jamal al-Din al-Asad Abadi, Islamic Community, Muslim Community, Muslim Unity.</i>	Sayyid Jamal al-Din al-Asadabadi was a prominent intellectual of the modern era, active during a period marked by foreign domination over Islamic lands and widespread socio-political upheaval among Muslim societies. His approach to Qur'anic interpretation signaled the emergence of a socio-reformist paradigm—commonly described as contemporary, guidance-oriented, and educational in nature—which significantly influenced subsequent exegetes. This study aims to extract and analyze Qur'anic references and insights within Sayyid Jamal's writings to reconstruct his vision of Qur'anic thought concerning the foundations of civilizational progress and the attributes of a reformed Ummah. Employing an analytical-descriptive methodology, the research demonstrates that Sayyid Jamal viewed the early Islamic Ummah as a model of spiritual and social excellence. He endeavored to revive this ideal by reinterpreting Qur'anic verses and identifying the key drivers of national advancement. The study ultimately proposes fifteen principles for achieving an ideal Ummah, classified into theoretical and practical dimensions. Central to Sayyid Jamal's thought is the pivotal role of Qur'anic scholars and exegetes, who, beyond intellectual and theoretical competence, are called to active societal engagement. These scholars must first comprehend the pressing challenges facing their communities and then strive to address them across political, educational, and social arenas.
Cite this article: Borzoo Isfahahni, S. , Shahidi, R. and Rad, A. (2025). Essential Principles for Reviving the Ideal Ummah in the Exegetical Thought of Sayyid Jamal al-Din al-Asad Abadi. <i>Journal of Social Theories of Muslim Thinkers</i>, 15(1): 97-117. https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.387425.1762	

© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.387425.1762>

1. Introduction

1-1. Problem Statement

Sayyid Jamal al-Din al-Asadabadi advanced groundbreaking and influential ideas in the field of Qur'anic exegesis (tafsīr) during the modern era, significantly shaping the hermeneutical approaches of later interpreters. Although he did not produce a comprehensive or independent Qur'anic commentary, his exegetical thought can be systematically reconstructed through a critical examination of Qur'anic references and interpretive insights dispersed throughout his writings. At the core of al-Asadabadi's thought was the belief that the early Muslim community (al-Ummah al-Ūlā) represented the ideal model of Qur'anic fidelity, attaining civilizational elevation (ta'ālī) and social perfection (takāmul) through their earnest implementation of divine guidance.

1-2. Purpose

This study aims to identify and systematize the foundational principles for reconstructing the "Ideal Ummah" (al-Ummah al-Mi'yār) within the exegetical framework of Sayyid Jamal al-Din al-Asadabadi.

1-3. Research Question

What are the essential principles for reviving the Ideal Ummah according to Sayyid Jamal al-Din al-Asadabadi?

1-4. Hypothesis

Al-Asadabadi proposed a dual-axis framework for the reconstruction of the Ideal *Ummah*, integrating epistemic-theoretical principles—such as a hermeneutics of civilizational advancement—with practical-behavioral principles focused on sociopolitical reform. This model aims to emulate the excellence of the early Islamic *Ummah*.

1-5. Background

Previous scholarship on Sayyid Jamal al-Din al-Asadabadi has primarily focused on two main areas:

1. His role in Islamic revivalism (*al-Ṣaḥwah al-Islāmiyyah*) and his broader intellectual legacy—including critiques of colonialism and advocacy of pan-Islamism.
2. His exegetical methodology in relation to both classical and modern *tafsīr* traditions.

Notable studies include:

Shiroudi (2019), *Sayyid Jamal al-Din al-Asadabadi and the Foundations of Islamic Civilizational Revival*; Highlights al-Asadabadi's call for a religiously grounded caliphate (*khilāfah dīniyyah*) as the foundation for cultivating a virtuous and just society.

Asdaqpur (2019), *An Analysis of Sayyid Jamal al-Din al-Asadabadi's Qur'anic Views* (and the related 2016 article, *His Exegetical Opinions and Their Social Dimensions*); Emphasizes his reformist vision centered on Islamic unity (*waḥdat al-ummah*), employing documentary analysis to identify Qur'anic conditions and obstacles to communal solidarity.

Al-Dughamin (2005, 2007) *Modernist Trends in Sayyid Jamal's Qur'anic Thought* examines his hermeneutical objectives and methodological innovations. *His Impact on Contemporary Exegesis* traces his influence on later reformers such as Muḥammad 'Abduh and Rashid Riḍā, while engaging with contemporary critiques.

Gap in the Literature: Despite these valuable contributions, prior studies tend to either:

- Focus on his philosophy of history, particularly concerning civilizational decline and revival; or
- Analyze his exegetical style and hermeneutics in relative isolation from their practical applications.

Contribution of This Study: This research bridges the existing gap by integrating both dimensions. It:

- Reconstructs Sayyid Jamal's Qur'anically derived principles for civilizational excellence; and
- Systematizes his applied model for societal reform, offering a holistic understanding of his vision for an ideal *Ummah* grounded in both theory and praxis.

2. Methodology

This study adopts a descriptive-analytical methodology to systematically examine the works of Sayyid Jamal al-Din al-Asadabadi, with the aim of extracting Qur'anic references and theoretical propositions related to the factors of civilizational advancement (*asbāb takāmul al-umam*). The primary source material comprises Qur'anic citations and exegetical insights drawn from the nine-volume collection *Al-A'māl al-Kāmilah* (The Complete Works). These data were subjected to rigorous analysis and subsequently synthesized into a coherent theoretical framework.

3. Findings

Theoretical Principles for Reconstructing the Ideal Ummah

Al-Asadabadi's framework outlines the following epistemic and normative foundations:

1. **The Sufficiency of Islam for Civilizational Perfection:** Islam offers a comprehensive system for achieving societal excellence.
2. **The Law-Governing Nature of History:** The rise and decline of civilizations occur according to divine laws (*sunan ilāhiyyah*).
3. **Divine Testing of Believers:** Trials (*ibtilā'*) serve as mechanisms for communal purification and refinement.
4. **Agency and Determinism:** The collective destiny depends on human choice and effort (*jihād al-nafs wa al-ijtimā'*).
5. **Divine Promises of Revival:** Hope (*rajā'*) is rooted in Qur'anic eschatological assurances.

Applied Principles for Societal Reform

For practical implementation, Al-Asadabadi emphasizes:

1. **Uttt (wadd)** as a theological and political imperative.
2. **Ciii liztt i prriiii t ('ffwwwqq āāū)** achieved through intellectual and military preparedness.
3. **Race-Blidd Mrritccccc (''' ittkksss iaaa):** A rejection of ethnic chauvinism in favor of merit-based advancement.
4. **Q''' iii Grrrrn hkk m al-Qrr')):** Institutionalizing divine injunctions within political structures.
5. **tttt ice ('āāāla)dddddC'ss ttt ati (ūūū))** as fundamental operational norms.

aaaaaaa Eggggmmttt (dkkūūl ll -'ulmm' fi ll -siāā)): The active involvement of 'ulamā' in shaping policy and governance.

4. Conclusion

aaaaaaa al'ddddddgm

Sayyid Jamal's framework asserts that Islam's ontological supremacy makes the attainment of civilizational excellence possible, though not inevitable. Central to reversing societal decline (*inhiṭāt*) is human agency, particularly the active role of scholars ('ulamā').

This study reconstructs his revival model along two main axes:

1. **Theoretical Axis:** An epistemology of progress firmly rooted in the Qur'an.
2. **Practical Axis:** Institutional reforms that require:
  - o **Scholars as Public Intellectuals:** Combining *ijtihād* (independent legal reasoning) with active political engagement.
  - o **Elite-Popular Mobilization:** Strategic coordination among scholars, political leaders, and the broader populace.

TDDDDIII III t 'Ālim:

- **Epistemic:** Employing Qur'anic hermeneutics (istinbāt) to diagnose and interpret civilizational challenges.
- **Political:** Enacting solutions through legitimate governance practices (siyāsa shar'īyya).

Only such "scholar-reformers" ('ulamā' muṣliḥūn) possess the capacity to restore the ideal of the Ummah as modeled during the Salaf era.

Funding: This research received no external funding.

Ethical Considerations: Complied with.

Data Availability Statement: Not applicable.

Informed Consent Statement: Not applicable.

Conflicts of Interest: The authors declare no conflict of interest.

References

- Asadabadi, Jamaluddin. (2002). *Islam and science with the appendix of Qada and Qadr and the translation of Ernest Renan's speech* (Hadi Khosrowshahi, Trans.). Shrooq Hut.
- Asadabadi, Jamaluddin. (2002a). *The three religions united in al-mubadad and al-ghaya (memoirs of Jamal al-Din al-Husaini al-Afghani [opinions and thoughts])* (Hadi Khosrowshahi & Mohammad Pasha Makhzoumi, Eds.). Al-Sharrooq International School.
- Asadabadi, Jamaluddin. (2002b). *Al-Ijaz fi Ijaz al-Khattab, Sound of Teaching and Al-Iqaz (Reminiscences of Jamal al-Din al-Husaini al-Afghani [opinions and thoughts])* (Hadi Khosrowshahi & Mohammad Pasha Makhzoumi, Eds.). Al-Sharrooq International School.
- Asadabadi, Jamaluddin. (2002c). *Natinoal intolerance and religious intolerance (memoirs of Jamal al-Din al-Husaini [opinions and thoughts])* (Hadi Khosrowshahi, Ed.). Al-Sharrooq International School.
- Asadabadi, Jamaluddin. (2002d). *Arrad Ali Al-Dahrin* (Hadi Khosrowshahi, Ed.). Al-Sharrooq International School.
- Asadabadi, Jamaluddin. (2002e). *The Sunnah and the Shia and the ignorance of the nation (memoirs of Jamal al-Din al-Hasani al-Afghani [opinions and thoughts])* (Hadi Khosrowshahi & Mohammad Pasha Makhzoumi, Eds.). Al-Sharrooq International School.
- Asadabadi, Jamaluddin. (2002f). *About religion and philosophy (a collection of essays and articles)* (Hadi Khosrowshahi, Ed.). Al-Sharrooq International School.
- Asadabadi, Jamaluddin. (2002g). *Da'wa al-Islam al-Din wa al-Haqayq al-Alamiya (memoirs of Jamal al-Din al-Husaini al-Afghani [opinions and thoughts])* (Hadi Khosrowshahi & Mohammad Pasha Makhzoumi, Eds.). Al-Sharrooq International School.
- Asadabadi, Jamaluddin. (2002h). *Tafsir Mafsir treatise (a collection of treatises and essays)* (Hadi Khosrowshahi, Ed.). Al-Sharrooq International School.
- Asadabadi, Jamaluddin. (2002i). *Nicheriyeh's treatise on the truth of the Nicherian religion and the state of the Nicherians (a collection of treatises and articles)* (Hadi Khosrowshahi, Ed.). Al-Sharrooq International School.
- Asadabadi, Jamaluddin. (2002j). *Issues about education and training (a collection of letters and articles)* (Hadi Khosrowshahi, Ed.). Al-Sharrooq International School.
- Asadabadi, Jamaluddin, & Abdo, Muhammad. (2002a). *The means of al-Hafz al-Mulk (Urwa al-Waghti)* (Hadi Khosrowshahi, Ed.). Al-Sharrooq International School.
- Asadabadi, Jamaluddin, & Abdo, Muhammad. (2002b). *Hope and desire for glory (Urwa al-Waghti)* (Hadi Khosrowshahi, Ed.). Al-Sharrooq International School.
- Asadabadi, Jamaluddin, & Abdo, Muhammad. (2002c). *Bigotry* (Hadi Khosrowshahi, Ed.). Al-Sharrooq International School.
- Asadabadi, Jamaluddin, & Abdo, Muhammad. (2002d). *Ethnicity and Islamic religion (Urwa al-Waghti)* (Hadi Khosrowshahi, Ed.). Al-Sharrooq International School.

- Asadabadi, Jamaluddin, & Abdo, Muhammad. (2002e). *Nasraniyyah and Islam and the people (Urwa al-Waghti)* (Hadi Khosrowshahi, Ed.). Al-Sharrooq International School.
- Asadabadi, Jamaluddin, & Abdo, Muhammad. (2002f). *Al-Wahda al-Islamiyyah* (Hadi Khosrowshahi, Ed.). Al-Sharrooq International School.
- Asadabadi, Jamaluddin, & Abdo, Muhammad. (2002g). *Al-Wahda and al-Siyadah (Urwa al-Waghti)* (Hadi Khosrowshahi, Ed.). Al-Sharrooq International School.
- Asadabadi, Jamaluddin, & Abdo, Muhammad. (2002h). *Allah's Test for the Believers* (Hadi Khosrowshahi, Ed.). Al-Sharrooq International School.
- Asadabadi, Jamaluddin, & Abdo, Muhammad. (2002i). *Decline of the Muslims and their stagnation and the cause of zalak (Urwa al-Waghti)* (Hadi Khosrowshahi, Ed.). Al-Sharrooq International School.
- Asadabadi, Jamaluddin, & Abdo, Muhammad. (2002j). *Rizal al-Dawla and al-Batan al-Mulk (Urwa al-Waghti)* (Hadi Khosrowshahi, Ed.). Al-Sharrooq International School.
- Asadabadi, Jamaluddin, & Abdo, Muhammad. (2002k). *The Sunan of Allah in the Nations and the Adaptations on the Muslims (Urwa al-Waghti)* (Hadi Khosrowshahi, Ed.). Al-Sharrooq International School.
- Asadabadi, Jamaluddin, & Abdo, Muhammad. (2002l). *Qada and Qadr (Urwa al-Waghti)* (Hadi Khosrowshahi, Ed.). Al-Sharrooq International School.
- Asadabadi, Jamaluddin, & Abdo, Muhammad. (2002m). *God's lack of wisdom in the love of Muhammad al-Haqq* (Hadi Khosrowshahi, Ed.). Al-Sharrooq International School.
- Asadabadi, Jamaluddin, & Abdo, Muhammad. (2002n). *For virtues and vices and their effects (Urwa al-Waghti)* (Hadi Khosrowshahi, Ed.). Al-Sharrooq International School.
- Asadabadi, Jamaluddin, & Abdo, Muhammad. (2002o). *Past and present symptoms and treatment of causes (Urwa al-Waghti)* (Hadi Khosrowshahi, Ed.). Al-Sharrooq International School.
- Asadabadi, Jamaluddin, & Abdo, Muhammad. (2002p). *And we do not wish to bless those who are weak on earth and make them righteous and make them inheritors (Urwa al-Waghti)* (Hadi Khosrowshahi, Ed.). Al-Sharrooq International School.
- Asadeqpour, Mohammad. (1995). Seyyed Jamaluddin Asadabadi's interpretative opinions and its social dimensions. *Religion and the Contemporary World*, (5), 19–36.
- Asadeqpour, Mohammad. (2018). *Examining the Quranic views and attitudes of Seyyed Jamaluddin Asadabadi*. Aminnagar.
- Al-Daghamin, Ziad Khalil Muhammad. (2005). Innovation in the Quranic view of Sayyid Jamal (Ali Khayyat, Trans.). *Specialized Journal of Theology and Law*, (17), 215–248.
- Al-Daghamin, Ziad Khalil Muhammad. (2007). Seyyed Jamal's influence on the interpretation approach in the contemporary era (Ali Khayyat, Trans.). *Specialized Journal of Theology and Law*, (25), 165–175.
- Shiroudi, Mohammad Sajad. (2018). Seyyed Jamaluddin Asadabadi and the fields of revival and development of Islamic civilization. *Scientific Journal of Islamic Civilization and Religious Studies*, (2), 68–83.
- Tayeb Hosseini, Seyed Mahmoud, Khorasani, Ali, Akbari Karmazdi, Mohammad, & Madbar (Islamic), Ahmad. (2017). *Hermeneutics: Basics, resources, rules, methods, attitudes*. Islamic Science and Culture Research Institute.

اصول بایسته برای بازتولید امت معیار در اندیشه سید جمال الدین اسدآبادی

سمیه برزو اصفهانی^۱، روح الله شهیدی^۲، علی راد^۳

۱. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشکده فقه و حقوق، دانشگاه تهران، قم، ایران. رایانامه: somaye.borzoo@ut.ac.ir
۲. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده فقه و حقوق، دانشگاه تهران، قم، ایران. (نویسنده مسئول). رایانامه: shahidi@ut.ac.ir
۳. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده فقه و حقوق، دانشگاه تهران، قم، ایران. رایانامه: Ali.rad@ut.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	سید جمال الدین اسدآبادی، از اندیشه‌وران سده معاصر، در روزگاری می‌زیست که بیگانگان بر کشورهای اسلامی تسلط یافته بودند و شرایط اجتماعی مسلمانان آشفته بود. اندیشه‌های او در باب فهم و تفسیر قرآن، هم سرآغاز رویکرد و گرایش اجتماعی است که از آن با نام گرایش عصری، هدایتی و تربیتی نیز یاد می‌شود و هم جریان‌ساز بوده و تأثیری شگرف بر مفسران پس از خود دارد. مسئله اصلی این پژوهش، بازبانی و تحلیل مستندات و داده‌های قرآنی در آثار سید جمال است تا اندیشه قرآنی او را درباره اصول تعالی امت‌ها و مصادیق امت تکامل یافته بازسازی کند. یافته‌های پژوهش که به روش تحلیلی-توصیفی انجام گرفت، نشان می‌دهد سید جمال امت نخستین اسلام را امتی باشکوه و تعالی یافته می‌داند و درصدد است با بازخوانی آیات قرآن و دستیابی به اسباب تعالی امت‌ها، امت نخستین را بازسازی کند. دستاورد این پژوهش بازسازی پانزده اصل دستیابی به امت معیار در دو حیطه نظری و رفتاری است. از اصول مهم در اندیشه سید جمال، جایگاه عالمان و مفسران قرآن است که بایستی افزون بر حکمت، خبرگی و احاطه علمی در مسائل نظری، در حیطه اجرا نیز وارد شوند. عالمان نخست باید از چالش‌های اجتماعی آگاهی یابند و درصدد رفع آن در ساحت‌های گوناگون سیاسی، تربیتی و اجتماعی برآیند.

کلیدواژه‌ها: جامعه اسلامی، امت معیار، اندیشه تقسیری سید جمال الدین اسدآبادی، اجتماع مسلمانان، وحدت مسلمین.

استناد: : برزو اصفهانی، سمیه؛ شهیدی، روح الله؛ راد، علی (۱۴۰۴). اصول بایسته برای بازتولید امت معیار در اندیشه سید جمال الدین اسدآبادی. فصلنامه علمی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۱۵ (۱): ۹۷-۱۱۷. <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.387425.1762>

© نویسندگان.

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.387425.1762>

۱. مقدمه و بیان مسئله

اسدآبادی اندیشه‌های نوین و جریان‌سازی در دانش تفسیر قرآن در روزگار معاصر پدید آورد (طیب حسینی، ۱۳۹۶: ۳۹۳ و ۵۴۴) و بر رویکرد مفسران پس از خود تأثیر بسزایی گذاشت (خلیل زیاد محمد الدغامین، ۱۳۸۶). هرچند از سید جمال تفسیری مستقل از قرآن برجای نمانده است، می‌توان از طریق ردیابی و بازخوانی آیات قرآن و داده‌های تفسیری در آثارش به اندیشه‌های قرآنی‌اش دست یافت. در باور اسدآبادی، امت نخستین معیار و مصداق پایبندی و عمل به آموزه‌های قرآن بود و به همین سبب به شکوه، تعالی و تکامل دست یافتند. مسئله اصلی این پژوهش دستیابی به اسباب تعالی امت‌ها در اندیشه سید جمال با بررسی خوانش او از آیات قرآن است تا اندیشه او را در یک ساختار منطقی بازسازی کند، اما در پی ارزیابی دیدگاه او نیست.

هدف این پژوهش، بازبانی اصول رسیدن به امت معیار و تکامل‌یافته در اندیشه تفسیری سید جمال است و سؤال اصلی آن این است که در اندیشه تفسیری سید جمال، امت معیار کدام است. سؤالات فرعی تحقیق نیز عبارت‌اند از: اصول نظری امت معیار در اندیشه تفسیری سید جمال چیست؟ اصول رفتاری امت معیار در اندیشه تفسیری سید جمال چیست؟

۲. پیشینه پژوهش

پژوهشگران پژوهش‌های زیادی را درباره منظومه فکری سید جمال الدین در عرصه‌های گوناگون، جریان‌سازی و نقش او در بیداری اسلامی، دفاع یا نقد اندیشه‌هایش انجام داده‌اند. در این نوشتار، تمرکز بر مطالعاتی است که به دو محور «عوامل پیشرفت تمدن‌ها» و «روش تفسیری» وی می‌پردازند.

یافته‌های مقاله «سید جمال الدین اسدآبادی و زمینه‌های احیا و پیشرفت تمدن اسلامی» (شیرودی، ۱۳۹۸) نشان داد سید جمال به ضرورت تشکیل خلافت با ماهیت دینی باور داشت و جامعه فضیلت‌مند را ترسیم کرد.

کتاب بررسی آرا و نگرش‌های قرآنی سید جمال الدین اسدآبادی (اصدق‌پور، ۱۳۹۸) و مقاله استخراج‌شده از آن «آرای تفسیری سید جمال الدین اسدآبادی و ابعاد اجتماعی آن» (اصدق‌پور، ۱۳۹۵) پژوهش دیگری است که آرمان اصلاحی سید جمال را ایجاد جامعه اسلامی مبتنی بر وحدت می‌داند. پژوهشگر در این تحقیق به روش تحلیلی اسنادی در تفسیر آیات قرآن مقتضیات و موانع وحدت را تبیین کرده است. الدغامین در پژوهش‌های «نواندیشی در نگره قرآنی سید جمال» (زیاد خلیل محمد الدغامین، ۱۳۸۴) و «تأثیر سید جمال بر رویکرد تفسیر در دوره معاصر» (خلیل زیاد محمد الدغامین، ۱۳۸۶) به تبیین اهداف و مبانی تفسیری سید جمال، تأثیر او بر مفسرانی مانند عبده و رشیدرضا، تفاوت سید جمال با آن‌ها و نقد دیدگاه‌های مخالفانش پرداخت.

تمایز مطالعات پیشین با پژوهش حاضر در این است که آن‌ها یا با رویکرد فلسفه تاریخ از علل تعالی تمدن‌ها در اندیشه سید جمال سخن گفته‌اند یا چگونگی دیدگاه تفسیری او را بررسی کرده‌اند، اما این نوشتار با ترکیب این دو رویکرد، آثار وی را با رویکرد تفسیری و چگونگی بهره‌گیری او از آیات قرآن بازخوانی و دیدگاه او را درباره چگونگی دستیابی به جامعه متمدن بازبانی می‌کند. دستاورد این پژوهش بازسازی اصول امت معیار در دو سطح نظری و عملی است که در حیطه نظری به شش اصل بنیادین و در حیطه عملی به نه اصل کاربردی دست می‌یابد.

۳. روش تحقیق

پژوهش پیش‌رو به روش توصیفی-تحلیلی به جستجو در آثار سید جمال می‌پردازد تا تمام داده‌های قرآنی سید جمال را درباره اسباب تکامل امت‌ها بازباید. برای این منظور آیات قرآن و داده‌های نظری سید جمال درباره تفسیر و چگونگی تعالی امت‌ها از کتاب نه‌جلدی الأعمال الکاملة مطالعه و تحلیل شد و نتایج آن در یک ساختار منطقی ارائه می‌شود.

۴. شرح مفاهیم

۴-۱. امت معیار

منظور از امت معیار، امت متمدن است که بر پایه آیات قرآن دارای اصول بنیادین هستند. در اندیشه سید جمال، امت نخستین یعنی صحابه پیامبر صلی الله علیه و آله و تابعین با پایبندی و عمل به این اصول مصداق مهم این امت هستند که توانستند حکومت ایجاد کنند و مناطق زیادی را تحت تصرف خود درآورند و به تعالی و تمدن دست یابند.

۴-۲. اندیشه تفسیری

سید جمال در نگاشته‌های خود از آیات قرآن بهره می‌گیرد و بر پایه آن تلاش می‌کند اسباب کمال و انحطاط امت‌ها را بیابد. چگونگی استنادش به آیات قرآن اندیشه تفسیری او را آشکار می‌سازد. سید جمال گاه به فرازی از آیات و گاه به یک یا چند آیه قرآن استناد می‌کند. در این پژوهش، فرازهای استنادی سید جمال بیان شده و به آدرس آیات کامل اکتفا شده است.

۵. یافته‌های پژوهش: هدفمندی دانش تفسیر؛ عرضه امت معیار

سید جمال به عنوان یک مصلح با خوانش و فهم قرآن به دنبال دستیابی به امت مطلوب است تا امت نخستین اسلام را بازسازی کند و مسلمانان معاصر را از خطر انحطاط برهاند. می‌توان بایسته‌های امت مطلوب را در باور او در دو حیطه نظری و عملی بخش‌بندی کرد.

۵-۱. حیطه نظری

حیطه نظری یا اصول بنیادین جنبه‌های اندیشه‌ای، معرفت‌شناسانه، انتزاعی و اعتباری دارد. پژوهش حاضر شش اصل بنیادین امت معیار را از نگاشته سید جمال باز یافت که جنبه‌های هستی‌شناسانه، انسان‌شناسانه و انگیزشی دارد و در ادامه از آن‌ها سخن خواهد رفت.

اصل اول: بایستگی و بسندگی اسلام برای کمال

سید جمال در نگاشته‌های گوناگون با بهره‌گیری از آیات ذکر و تذکر، سیر در زمین و سنت‌های الهی درصدد اثبات برتری دین اسلام بر سایر ادیان و بسندگی آن برای کمال افراد و امت‌ها است؛ هرچند نکات دیگر را نیز در قالب این آیات بیان می‌کند. آیات سیر در زمین و سنت‌های الهی در اصل قانونمندی تاریخ خواهد آمد و دیگر آیات در اینجا تقریر می‌شود.

مقاله «النصرانیة و الإسلام و أهلها» با آیه ۳۷ سوره قاف آغاز می‌شود و از تغییر روش مسلمانان و مسیحیان سخن می‌گوید که سبب انحطاط مسلمانان و ترقی مسیحیان شد. گویا نویسنده دو نکته را از مصادیق ذکر به‌شمار می‌آورد. نخست، نقش بنیادین دین و عمل به آموزه‌های آن در دستیابی به شکوه؛ دوم، اکتسابی بودن کمال یا انحطاط. نویسنده با نگاه تاریخی به گذشته و حال مسلمانان و مسیحیان، عامل شرایط آشفته مسلمانان را دوری از آموزه‌های دین تحلیل می‌کند (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ ه: ۱۱۶-۱۲۱). همچنین آیه ۵۵ سوره ذاریات آغازگر نگاشته «فضایل و رذایل و اثرهما» است که فرمان به تذکر و یادآوری می‌دهد. گویی سید جمال بر آن است که مصادیقی از تذکر سودمند برای مؤمنین را یادآوری کند. مطالب او در اینجا به شیوه‌های گوناگون از نقش دین در کمال انسان و پیامدهای بی‌دینی سخن می‌گوید (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ ن: ۱۴۶-۱۵۶).

گویی نویسنده اصل باورمندی و عمل به آموزه‌های دین یا دوری از آن را عامل اصلی صعود یا فروپاشی امت‌ها، یکی از سنت‌های الهی و تذکری سودمند می‌داند که مطالعه تاریخ و سیر در زمین آن را به اثبات می‌رساند.

اصل دوم: قانونمندی تاریخ

در باور سید جمال، بر پایه آیات سنت‌های الهی و سیر در زمین، صعود، فروپاشی، تبدیل و تغییر امت‌ها قانونمند است و نشان از حکمت و عدل الهی دارد.

سید جمال نگاشته «ماضی الامة و حاضرها و علاج عللها» را با آیه ۶۲ سورة احزاب از آیات سنت‌های الهی آغاز می‌کند و بر آن است تا دوران شکوهمند آغازین مسلمانان و شرایط نابسامان امروز آن‌ها را براساس عمل یا ترک قوانین دین و وقوع بدعت که اصلی در دین ندارد، تحلیل کند. اسلام اصول استوار و قواعد محکم و حکیمانه‌ای دارد که مبانی اجتماعات بشری و راه‌های حفظ آن را بیان می‌کند و باورمندانش را به همه فروع مدنیت رهنمون می‌سازد، سبب الفت میان نفس‌ها و پاک‌کننده دل‌ها از پلیدی‌ها است و انسان را در همه آنچه در اجتماعات بشری به آن نیاز دارد، کفایت می‌کند. آدمی فقط از طریق آموزه‌های دین می‌تواند به شکل کامل و بایسته به مدنیت و قوانین تاریخ دست یابد (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ ص: ۱۰۷-۱۱۵). در نگاشته‌ای دیگر، با استناد به این آیه از سنت‌های ثابت الهی سخن می‌گوید. بر پایه این سنت، بقا و رشد امت‌ها با آراسته‌شدن به فضایل و انحطاط آن‌ها با خالی‌شدن از فضایل روی می‌دهد و در این میان دین اساس دستیابی به فضایل است (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ ک: ۲۱۳؛ اسدآبادی، ۱۴۲۳ ب: ۲۴۰).

نگارنده در آغاز سطور، «اسباب حفظ الملك» آیات ۴۶ سورة حج و ۱۱ سورة انعام را می‌نگارد که از آیات سیر در زمین است و در این مقاله سبب‌های حفظ یا فروپاشی حکومت‌ها را بیان می‌کند. اهمیت اسباب حفظ ملک تا بدان جاست که کوتاهی در هریک از آن‌ها پایه‌های حکومت‌ها را نااستوار می‌کند و مقدمات فروپاشی آن‌ها را فراهم خواهد ساخت. در باور او، مطالعه و سیر تاریخ اثبات‌کننده نقش بنیادین دین در کمال و سعادت بشر است. صاحبان عقل و بصیرت با پیگیری حوادث عالم و امت‌های گذشته، تدبیر در چگونگی دگرگونی امت‌ها و عبرت از قصه‌های خداوند در کتاب قرآن درمی‌یابند که اسلام قوانین پایداری و انحطاط امت‌ها را بیان کرده است. نویسنده راه‌داشتن ظلم در ساحت کبريایی الهی را نیز بر این اساس تحلیل می‌کند و از فراز «وَلَا يَظْلِمُ رَبُّكَ أَحَدًا» (کهف/۴۹) به عنوان شاهد بر مطلب بهره می‌برد. خداوند حکیمی که رحمت او بر خشم او پیشی گرفته است؛ برای هر حادثه‌ای در جهان هستی سببی قرار داده و هیچ عملی از سوی او بدون علت و بیهوده نیست. به همین جهت ظلم در ساحت او راه ندارد (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ الف: ۲۰۰-۲۰۱). سید جمال هنگام بیان علل انحطاط امت‌ها در مقاله «فضایل و رذایل» با استناد به فراز «قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلُ» (روم/۴۲) از نقش اساسی دین در دستیابی به فضایل و اعتدال در اصول اخلاقی یاد می‌کند و این مهم را از اسباب بایسته و بنیادین سعادت بشر معرفی می‌کند (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ ن: ۱۵۴).

گویی آیات سیر در زمین، بشر را به پی‌جویی و فراگیری اسباب و علت‌های صعود، فروپاشی و تبدیل امت‌ها فرا می‌خواند و از انسان می‌خواهد از این طریق به عدل الهی دست یابد. سیر در زمین نشان از راه‌یافتن ظلم در ساحت الهی دارد و نشان می‌دهد فقط با آگاهی و عمل به دستورهای دین می‌توان به سعادت دست یافت و چگونگی عملکرد افراد در امت‌ها، چگونگی کمال یا انحطاط امت‌ها را رقم خواهد زد.

اصل سوم: باور به سنت الهی امتحان مؤمنان

نویسنده با استناد به آیات ۲ و ۳ سورة عنکبوت، امتحان مؤمنان را یکی از سنت‌های الهی می‌داند. مؤمنان باید بدانند که ایمان فقط به ادعا، سخن و توهم نیست، بلکه باید آثار ایمان در افکار، اراده‌ها و اعمالشان آشکار شود. خداوند عادل مؤمنان را در ادعای ایمان خود امتحان می‌کند تا بر آن‌ها روشن شود که فقط ادعای ایمان دارند یا ایمانشان حقیقی است.

ایمان رهاکردن نفس، ثروت و شهوات و قراردادن آن تحت اوامر الهی است و هنگامی امکان‌پذیر است که مؤمنان به خدا و رسول بیش از خود محبت داشته باشند. فرد مؤمن به ندادن ایمان، بلافاصله و بدون عذر و بهانه پاسخ می‌دهد و این از نشانه‌های ایمان است (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ ح: ۱۹۷-۱۹۸). نویسنده ادعای ایمان مسلمان زمان خود را به چالش می‌کشد؛ چرا که آن‌ها در برابر شرایط آشفته و حکومت بیگانگان بر خود بی‌اعتنا هستند (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ ز: ۱۶۷).

اصل چهارم: وابستگی سرنوشت افراد و جامعه به انتخاب و تلاش

سید جمال ورود اندیشه‌های جبرگرایانه را از اسباب مهم شرایط آشفته مسلمانان می‌داند (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ ه: ۱۲۰-۱۲۱). در باور او، دستیابی به سعادت و کمال یا انحطاط و فروپاشی برای افراد و امت‌ها امری اکتسابی است و جبری و تصادفی نیست و فقط عمل براساس

آموزه‌های دین، سعادت را برای بشر رقم می‌زند. گویی بیان این اندیشه از مصادیق ذکر است؛ از آن رو که این سخن را با آیه ۳۷ سوره قاف آغاز می‌کند.

اسدآبادی هدف از نزول پیامبران، ارسال کتاب‌های آسمانی و عمل به آموزه‌های دین را براساس رحمت الهی و توانایی انتخاب انسان تحلیل می‌کند. انسان برای بهره‌وری از استعدادها و قابلیت‌های روحی و جسمی خود و دستیابی به سعادت نیازمند مربی و هدایتگر است تا به واسطه تربیت، عادات و ملکات اخلاقی در او ایجاد شود و این مهم به واسطه آموزه‌های دین صورت می‌گیرد (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳: ۱۱۸-۱۱۶؛ اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ الف: ۲۰۰-۲۰۱). مطالب پیش گفته روشن کرد که از یک سو چگونگی باورها و اعمال افراد امت، چگونگی کمال یا انحطاط امت را ترسیم می‌کند و اختیار، انتخاب و تلاش انسان در سرنوشت افراد و امت‌ها نقشی حیاتی دارد. از دیگر سو آگاهی و عمل به آموزه‌های دین در دستیابی به سعادت نقش بنیادین دارد. از این رو خداوند براساس رحمت خود آموزه‌های دین را از طریق پیامبران برای دستیابی به سعادت هم در سرای دنیا و هم در سرای آخرت به‌سوی بشر فروفرستاد.

اصل پنجم: امیدواری و طلب مجد

نویسنده با استناد به فرازهای «إِنَّهُ لَا يَأْسُ مِنْ رَوْحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ» (یوسف/ ۸۷) «وَمَنْ يَقْنُطْ مِنْ رَحْمَةِ رَبِّهِ إِلَّا الضَّالُّونَ» (حجر/ ۵۶) طلب مجد (میل به برتری) و امل (امید و اعتماد به نفس) برای دستیابی به هدف را از خصوصیات آفرینش، تقدیر و قضای خداوند، نعمت فطری انسان چه به شکل فردی و چه به شکل جمعی می‌داند که او را بر سایر موجودات برتری می‌بخشد. شاید استناد دیگر سید جمال به فراز «ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ» (یس/ ۳۸) دلیلی برای تقدیری دانستن این ویژگی فطری برای انسان است.

طلب مجد تلاش برای دستیابی به هر آن چیزی است که در عالم انسانی فضیلت و کمال شمرده می‌شود. مقصود از امل، رجا یا امید است که سبب تلاش، پایداری و شکیبایی در برابر سختی‌ها برای دستیابی به هدف (مجد و رفعت) می‌شود و مراد از آن آرزو (الامنیة و التشهی) نیست که انسان فقط در خیالات خود و بدون تلاش، آرزوی رسیدن به مقصود داشته باشد. طلب مجد و امید تا زمانی که انسان زنده است در او جریان دارد؛ چرا که حد و اندازه‌ای برای کمال انسان نیست. اگر انسان در رسیدن به مجد دچار چالش شود، در خود ناتوانی می‌یابد و چه‌بسا برای دفاع از شرف، طلب مجد و کرامت جان دهد.

سید جمال در پیوند توحید با امیدواری، متعلق امید را خداوند قادر بی‌انتها معرفی می‌کند. مستقل دانستن اراده، توانایی و اتکا به آن بدون توجه به قدرت مطلق از سوی بشر، هنگام مواجهه با سختی‌ها و دست‌نیافتن به اهداف، فساد و تباهی در طلب مجد و امید را به همراه دارد. اما اگر انسان به تلاش خود اتکا نداشته باشد و بر این باور باشد که خداوند قادر مطلق پشتوانه اوست، هیچ‌گاه به ناامیدی مبتلا نمی‌شود (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ ب: ۱۶۹-۱۷۵).

اصل ششم: وعده‌های امیدبخش الهی

سید جمال به آینده‌ای روشن برای مسلمانان و برون‌رفت از شرایط نابسامان‌شان امیدوار است. این عقیده، هم ریشه در مبنای اعتقادی دارد و هم عملکرد مسلمانان نشان از آن دارد.

نویسنده برای اثبات مبنای اعتقادی خود در نگاشته‌های گوناگون، به آیه ۱۰۵ سوره انبیاء (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ ک: ۲۱۱؛ اسدآبادی، ۱۴۲۳ ب: ۲۳۹)، آیه ۵ سوره قصص (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ ع: ۲۰۶-۲۰۸) و فرازهای «وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا» (نور/ ۵۵) (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ الف: ۲۰۵)، «وَكَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ» (روم/ ۴۷)، «وَلِلَّهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ» (منافقون/ ۸)، «لَيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَكُفًى بِاللَّهِ شَهِيدًا» (فتح/ ۲۸) (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ ک: ۲۱۱؛ اسدآبادی، ۱۴۲۳ ب: ۲۳۹) استناد می‌کند که وعده نصرت و پیروزی به مؤمنان و صالحان می‌دهد و در میان مسلمانان نخستین، تحقق یافته است. تا زمانی که تلاوت قرآن در میان مسلمانان باقی و قرآن امام و راهنمایشان است، حقیقت از بین نخواهد رفت و نابودی در این امت راه نخواهد داشت. این وضعیت آشفته عارضه‌ای است که بر مسلمانان وارد شده و از بین خواهد رفت.

او ادیان یهودی، مسیحی و اسلام را حقیقت واحد می‌داند که پیروان آن‌ها فقط به نام این ادیان نامیده شده‌اند و حقیقتاً به آن عمل نمی‌کنند. به همین سبب آیه ۲۸ سورة فتح برای این ادیان تحقق نیافته است (اسدآبادی، ۱۴۲۳ الف: ۲۳۹).

خلوص در ایمان، یقین به وعده‌های نصرت الهی را به همراه دارد و تحقق آن به پابندی مسلمانان به وحدت، بیزاری از ذلت و امیدواری به وعده‌های الهی بسته است. همچنین امید به وعده‌های الهی در آیات قرآن، سبب طلب مجد و تسلیم‌نشدن در برابر ظلم و ذلت در مؤمنان می‌شود. بدین‌سان اندیشمندان دینی باید تلاش خود را برای وحدت و اصلاح بین مسلمانان به کار گیرند و بدانند کسانی که خداوند قلب‌های آن‌ها را با ایمان گشوده است، حرکت می‌کنند و به یاری و نصرت الهی یقین دارند (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ ن: ۱۵۶؛ اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ ز: ۱۶۷؛ اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ ب: ۱۷۵).

عملکرد مسلمانان نیز امیدوارکننده و نشان می‌دهد که آماده دریافت حق هستند. کسانی که آماده دریافت حق هستند، طبق فراز «مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ وَمَنْ يُضِلِّ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ وَلِيًا مُّشِيدًا» (الکھف/۱۷) خداوند آن‌ها را هدایت خواهد کرد (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ ه: ص ۱۲۱؛ اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ ک: ص ۲۱۶).

براساس آنچه گذشت، برخی آیات در اندیشه سید جمال مصادیق گوناگون دارد که گاهی در گذشته و گاهی در آینده جریان می‌یابد؛ برای نمونه آیات ۱۰۵ سورة انبیا و ۴۷ روم، هم برای مسلمانان نخستین تحقق یافته است و هم وعده امیدبخش خداوند به مسلمانان در صورت عمل به آموزه‌های اسلام و پابندی به وحدت در آینده است.

۵-۲. حیطه رفتاری

حیطه رفتاری شامل اصول کاربردی‌ای است که معطوف به مقام عمل و اجرا هستند و در خارج تحقق می‌یابند. این پژوهش با مطالعه و تحلیل داده‌های قرآنی در آثار سید جمال به نه اصل در حیطه رفتاری دست یافت. اسدآبادی به رکن بودن وحدت و برتری جویی تصریح دارد که پایه‌های امت مطلوب را بنا می‌کنند و بدون آن‌ها رسیدن به کمال اجتماعی ممکن نیست (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ ز: ۱۶۵). سایر اصول غیررکن هستند که در این نوشتار پس از این ارکان آمده‌اند.

اصل اول: پابندی به وحدت

وحدت از اصول بایسته امت معیار در نگاه اسدآبادی است و پایه‌های آن را استوار می‌سازد. از سنت‌های خداوند در اجتماعات بشری این است که بهره امت‌ها از وجود به میزان بهره آن‌ها از وحدت بسته است و رشد، عظمت، تعالی و برتری امت‌ها به واسطه اتحاد مؤمنان با یکدیگر پدید می‌آید (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ ز: ۱۶۳). سید جمال درباره وحدت در نگاشته‌های گوناگون، هم به آیات مختلف و برخی روایات بدون بیان سند استناد می‌کند و هم مقتضیات وحدت را شرح می‌دهد. آیات و روایاتی شاهد بر این بحث را می‌توان به دو گونه ایجابی و سلبی تقسیم کرد.

آیات و روایات ایجابی نیز به دو بخش قابل تقسیم هستند. بخش نخست فراز «وَ اعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعاً وَلَا تَفَرَّقُوا» (آل عمران/۱۰۳) (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ ط: ۱۲۲؛ اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ الف: ۲۰۱) و حدیث «یدالله مع الجماعة» است که مسلمانان را به صورت مستقیم به وحدت فرامی‌خواند. بخش دوم از گونه نخست فرازهای «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ» (حجرات/۱۰) و «وَ إِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلَحُوا بَيْنَهُمَا فَإِنْ بَغَتْ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَىٰ فَفَاتِلُوا آلَتَيْ تَبَغَىٰ حَتَّىٰ تَفِيَّ إِلَىٰ أَمْرِ اللَّهِ» (حجرات/۹) است که پایه‌های اتحاد امت را پی‌ریزی می‌کند و روابط میان مسلمان را استوار می‌سازد. نویسندگان با اشاره به آیه ۲ سورة مائده، همکاری در بر و تقوی را براساس وحدت تحلیل می‌کند. همکاری در گفتار حق و برافراشتن پرچم امت، برترین همکاری در باور اوست (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ ز: ۱۶۵). او از مسلمانان می‌خواهد که تعصب دینی خود را در وحدت به کار گیرند و در بر و تقوی با یکدیگر همکاری کنند، نه در اثم و عدوان (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ ج: ۱۳۹). استناد به روایات «الْمُؤْمِنُ لِلْمُؤْمِنِ كَالْبُنْيَانِ يَشُدُّ بَعْضُهُمَا بَعْضًا» «لَا تَقَاطَعُوا وَلَا تَدَابِرُوا وَلَا تَحَاسَدُوا كَوْنُوا عِبَادَ اللَّهِ إِخْوَانًا» و «لو دعيت الى حلف الفضول لفعلت» از پیامبر (صلی الله علیه و آله) از دیگر استنادات او در این بخش است.

گونه دوم فرازهای «وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ» (آل عمران/۱۰۵) (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳: ۱۶۵-۱۶۶) و «أَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ» (انفال/۴۶) (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳: ۱۵۷؛ اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳: الف: ۲۰۱) است که سلبی هستند و مسلمانان را از اختلاف و تفرقه بازمی‌دارند.

مقتضیات وحدت

وحدت، موضوعی پرتکرار در نگاشته‌های سید جمال است که گاهی به صورت مستقیم از آن سخن گفته و آن را موضوع مقالات خود قرار داده است و گاه مقتضیات وحدت را بیان می‌کند.

الف. دیانت مشترک

در باور نویسنده، ارتباط در آموزه‌های اسلام بر پایه فراز «إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاهُمْ» (حجرات/۱۳) نه برحسب، نسب و ملیت، بلکه بر پایه اعتقادات مشترک است که محکم‌ترین ارتباط میان مسلمانان را پی‌ریزی می‌کند و تسلیم‌نشدن در برابر بیگانگان و جلوگیری از سلطه آن‌ها را به دنبال دارد. براساس فراز پیش‌گفته، امتیاز فقط از آن متقین است. کسانی که در حفظ و دفاع از شریعت از دیگران سبقت گیرند. مسلمان به دلیل تدابیر اسلام، هم بی‌میل به تعصب بر ملیت و نژاد هستند و هم با استناد به حدیث پیامبر (صلی‌الله علیه و آله) «لیس منّا من دعا إلى عصبیة و لیس منّا من قاتل علی عصبیة و لیس منّا من مات علی عصبیة» آن را ناروا می‌دانند و این امر در اعتماد به خداوند، حاکم برتر و فرمانروای آسمان‌ها و زمین نهفته است که همه قدرت‌ها در برابر عظمت او ناچیز به شمار می‌آیند. حاکم امت مسلمان کسی است که مسلمان یقین به اجرای دستورهای الهی از سوی او برای حفظ حق و از بین بردن شر دارند. اطمینان و اتکا به چنین حاکمی آن‌ها را از تعصب بر ملیت و نسب بی‌نیاز می‌سازد (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳: ۱۰۳-۱۰۶؛ اسدآبادی، ۱۴۲۳: ج: ۳۲۶-۳۲۳).

نویسنده با استناد به فراز پیش‌گفته، شیعیان و اهل سنت را به وحدت فرامی‌خواند و نزاع آن‌ها را بر برتری امام علی (علیه‌السلام) یا خلفا نزاعی بی‌حاصل می‌داند که سودی به حال آن‌ها ندارد و امام علی (علیه‌السلام) و خلفا نیز از این نزاع خشنود نیستند (اسدآبادی، ۱۴۲۳: ۱۵۲). آنچه گذشت نشان داد ارتباط دینی محکم‌ترین ارتباط میان مسلمانان است که مایه وحدت، بازدارنده از نژادپرستی و از مؤلفه‌های امت معیار نزد سید جمال است.

ب. کسب فضایل و دوری از رذایل

از نگاه نویسنده، کمال یا نقص انسان اکتسابی است و کمال او در به دست آوردن فضایل و نقص او در آلوده شدن به رذایل نهفته است. فضایل پایه اتحاد، انسجام و هماهنگی اعضای یک ملت را بنیان می‌نهد، بدنه امت را از ورود جریان بیگانه حفظ می‌کند و مانع انحلال آن می‌شود. نویسنده با استناد به سخن پیامبر (صلی‌الله علیه و آله) «إنما بعثت لأتمم مکارم الأخلاق» برترین امت در دستیابی به فضایل را مسلمانان می‌داند و با استناد به آیه ۱۱۷ سوره هود، مصلحان را کسانی می‌داند که در پی دستیابی به فضایل هستند. شاید او بیان این مطلب را از مصادیق ذکر می‌داند، به سبب آنکه سخن خود را با آیه ۵۵ سوره ذاریات آغاز می‌کند.

اهمیت فضایل در پایداری امت بدین سبب است که امت مانند یک شخص واحد می‌شوند و افراد افزون بر ساختار کلی امت در برابر هیچ فردی کوتاهی نمی‌کنند. همچنین افراد دارای فضیلت بر مدار حق حرکت می‌کنند و حرکت بر مدار حق سبب حفظ حقوق سایرین و مانع تجاوز به آن‌ها خواهد شد (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳: ن: ۱۴۹-۱۵۲).

ج. ارزشمند دانستن فضایل و مدح راستین

از دیگر مقتضیات وحدت و شاخصه‌های امت مطلوب، ارزشمند دانستن ارزش‌ها نزد عموم افراد امت است که سبب برانگیخته شدن اراده‌ها برای انجام ارزش‌ها، وحدت، تجدید قدرت و پیشرفت می‌شود و مانعی برای پایداری ظلم ظالمان است. خداوند برای تأیید مدح و ستایش حق در آیه ۴ سوره شرح بر پیامبر (صلی‌الله علیه و آله) خود منت گذاشته و در آیه ۱۱ سوره ضحی اجازه داده است که از نعمت اعمال نیکو سخن گویند.

از سنت‌های الهی این است که اراده بشر پس از دو مرحله بر انجام یک عمل قرار می‌گیرد. در مرحله نخست، انسان غایت و هدفی را تصور می‌کند که بهره آن به او بازمی‌گردد و در مرحله دوم یقین یا ظن قوی می‌یابد که آن هدف و غایت برای او سودمند است. در این میان مدح و ستایش ارزش‌ها نقشی مؤثر در برانگیختن اراده‌ها دارد. سید جمال میل به ستایش حق را میلی فطری، نیرومندترین میل‌ها و سبب برتری انسان بر سایر موجودات می‌داند که خداوند بر بنیان حکمت خود در درون انسان قرار داد و در ایجاد وحدت و دستیابی به امت مطلوب نقشی بسزا دارد. قید حق و راستین، این نوع ستایش را از مدح و ستایش‌های باطل و دروغین متمایز می‌سازد (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ م: ۱۸۵-۱۸۱).

د. تعصب معتدل

نویسنده تعصب را از صفات درونی انسان و روح کلی امت می‌داند که سبب شکل‌گیری شعوب و حمایت افراد از حقوق یکدیگر می‌شود. انسجام و وحدت امت را در پی دارد و اگر مانند سایر صفات به اعتدال درآید و بر شالوده صحیح پی‌ریزی شود، از مقدس‌ترین، بافضیلت‌ترین و سودمندترین اخلاق است. چنین می‌نماید که بیان فراز «اتَّبِعُوا مَا أُنْزِلَ إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ وَلَا تَتَّبِعُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ» (اعراف/۳) در آغاز مقاله نشان از تعصب معتدل در اندیشه نویسنده دارد و مسلمانان را از نزدیک شدن به بیگانگان بازمی‌دارد.

در اندیشه نویسنده، تعصب صحیح دو شرط استوار دارد. یکی آنکه بر پایه حدیث پیامبر (صلی‌الله‌علیه و سلم) «لَيْسَ مِنْ دَعَا إِلَى عَصْبِيَّةٍ» بنیان آن بر عقاید و دین، نه نسب یا ملیت نهاده شود. دیگر آنکه براساس فراز «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ لِلَّهِ وَلَوْ عَلَى أَنْفُسِكُمْ أَوِ الْوَالِدِينَ وَالْأَقْرَبِينَ» (النساء/۱۳۵) به اعتدال باشد و افراط و تفریط در آن راه نیابد؛ چرا که کوتاهی در آن سستی، تفرقه و مساعدشدن زمینه برای تجاوز بیگانگان و افراط در آن ظلم و تعدی را به همراه دارد.

از فضایل اسلام، فرمان به تعصب دینی براساس عقاید مشترک میان مسلمانان همراه با عدالت است؛ زیرا عدالت تعصب دینی را به اعتدال و کمال می‌رساند. اسلام پیروان خود را به رعایت تقوی، حفظ حدود و حفظ حرمت ادیان توصیه می‌کند و از ظلم بر سایر ملت‌ها بازمی‌دارد؛ به گونه‌ای که هنگام برتری اسلام، ادیان دیگر اختیار دارند که به دین اسلام درآیند یا با آزادی در اعتقادات خود و پرداخت مقداری مالیات در کشورهای اسلامی زندگی کنند. اعتدال در تعصب در آموزه‌های اسلامی بی‌نظیر است و در هیچ‌یک از امت‌ها و ادیان به دست نمی‌آید. استدلال‌های عقلی و مطالعه تاریخ نیز نشان از تأثیرات مثبت تعصب دینی در پایداری امت‌ها و از میان برداشتن اختلافات دارد (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ ج: ۱۳۱-۱۳۹).

اصل دوم: برتری جویی

اتحاد و برتری جویی (وفاق و الغب) دو ستون قوی و دو رکن استوار در دیانت اسلامی است که تلاش برای به‌ثمررساندن آن بر مسلمانان واجب شده است. دستیابی امت‌ها به عظمت به میزان تلاششان برای برتری جویی و چیره‌شدن بر سایر امت‌ها بستگی دارد (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ ز: ۱۶۳-۱۶۵).

می‌توان فرمان به فتح و آمادگی نظامی را از مؤلفه‌های برتری جویی در اندیشه سید جمال برشمرد. فرمان به فتح از مؤلفه‌های نظری این اصل است. آموزه‌های اسلام برخلاف مسیحیت دعوت به کسب قدرت، فتح، پیروزی و سرافرازی دارد. این دین پیروان خود را از پذیرفتن هر قانونی که با شریعت ناسازگار است، بر حذر می‌دارد و آنان را به نپذیرفتن ولایت بیگانگان سفارش می‌کند. همچنین از پیروان خود می‌خواهد که بر علوم نظامی و دانش‌هایی مانند طبیعت، شیمی، وزن‌کشی، مهندسی و... تسلط یابند.

اصل سوم: آمادگی نظامی

فرمان اسلام به قدرت نظامی و آمادگی دفاعی بر پایه فراز «وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ» (انفال/۶۰)، هم به عنوان یک اصل مستقل برای دستیابی به امت معیار در اندیشه سید جمال قابل‌بررسی است و هم می‌توان آن را از مؤلفه‌های رفتاری مهم در برتری جویی و غلبه برشمرد که مانع ورود بیگانگان می‌شود. سید جمال فراز پیش‌گفته را با فراز «فَمَا لَهُمْ لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ حَدِيثًا» (نساء/۷۸) پیوند می‌دهد و این پیوند را این‌گونه تفسیر می‌کند که این فرمان خداوند، غافلان را آگاه می‌سازد و به فراموشکاران یادآوری می‌کند (اسدآبادی و

عبد، ۱۴۲۳ ه: ۱۱۸؛ اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ الف: ۲۰۳). همچنین نویسنده سبب امر قرآن به آمادگی دفاعی را بر پایه فراز پسین «تَرْهَبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَ عَدُوَّكُمْ» ارباب و ترساندن دشمنان می‌داند نه خون و خونریزی (اسدآبادی، ۱۴۲۳ ز: ۱۲۸).

برای حکیم و نادان روشن است که ملت‌ها باید با توجه به شرایط زمان، خود را در مقابل هجوم بیگانگان آماده سازند و غفلت در این امر خسارت‌های زیان‌باری به بار می‌آورد. آگاهان از آموزه‌های اسلام تصور می‌کنند مسلمانان در کسب قدرت و اختراع آلات جنگی از سایر ملت‌ها پیش‌تاز هستند، اما عملکرد مسلمانان رنگی از این آموزه‌ها ندارد. سستی آن‌ها را فراگرفته و بیگانگان به دلیل نداشتن آلات و فنون نظامی بر آن‌ها چیره شده‌اند (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ ه: ۱۱۸؛ اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ الف: ۲۰۳).

اصل چهارم: حاکم عالم و بی‌میل به نژاد

این اصل هم به‌عنوان یک اصل مستقل قابل بررسی است و هم از وظایف عالم به‌شمار می‌آید. در باور سید جمال امت اسلام بایستی حکومت واحد داشته باشند یا حاکمان کشورهای گوناگون اسلامی باید با یکدیگر متحد شوند. انتخاب زمامدار برای مردم به وقوف بر احکام شریعت، قدرت بر اجرای آن و رضایت امت بسته است و شرایطی مانند خضوع در برابر مردم، وراثت به جنس، قبیله، قدرت بدنی، قدرت مالی در انتخاب زمامدار بی‌اثر است (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ د: ۱۰۵-۱۰۶).

اصل پنجم: به‌کارگیری آموزه‌های قرآن

خوانش و مطالعه آموزه‌های قرآن برای رسیدن به امت مطلوب کافی نیست، بلکه باید هم به این آموزه‌ها عمل کرد و هم افراد و امت‌ها آیات قرآن را ملاک ارزیابی و محاسبه اعمال خود و امت قرار دهند.

سید جمال عظمت مسلمانان را در قرن‌های نخستین بازگو می‌کند و آن‌ها را معیار و مصداق پایبندی و عمل به آموزه‌های قرآن می‌داند و دستیابی آن‌ها به شکوه و قدرت را بر این اساس تحلیل می‌کند (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ و: ۱۵۷-۱۵۸). نویسنده آیات ۴۴ و ۴۵ سوره توبه را قضا و حکم الهی می‌داند که نشان می‌دهد عطا جان و مال در راه ایمان و عمل به نقش‌های خود به‌صورت خودجوش از نشانه‌های ایمان است (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ ح: ۱۹۷).

او از سنجش اعمال براساس قرآن و زنده‌بودن قرآن در میان مسلمانان به‌دلیل فراز «وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ» (بقره/۷۴) سخن می‌گوید. کسی را که قرآن مدح و ستایش کند، ستوده راستین است و کسی را که بر او خشم گیرد، زشتکار واقعی است. کتاب خدا در میان مسلمانان منسوخ نشده است. پس مسلمانان باید آن را بر اعمال خود حاکم سازند و اعمال خود را با کتاب خداوند ارزیابی کنند (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ و: ۱۶۲).

سید جمال با اشاره به آیات قرآن عملکرد مسلمانان معاصر خود را با آیاتی از قرآنی که درباره ایمان حقیقی و ایمان توهمی سخن می‌گوید، به چالش می‌کشد و روشن می‌کند عملکرد هم‌کیشان‌ش رنگ و بویی از ایمان ندارد و دلیل شرایط آشفته آن‌ها خود آن‌ها هستند (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ ک: ۲۱۴-۲۱۵).

از آنچه گذشت چند نکته به‌دست می‌آید. نخست آنکه سید جمال تأکید بر عمل به آموزه‌های قرآن و ارزیابی پیاپی اعمال افراد و امت‌ها با آیات قرآن دارد. دیگر آنکه مسلمانان نخستین مصداق پایبندی به آموزه‌های قرآن هستند. سوم آنکه مسلمانان معاصر از ایمان حقیقی فاصله زیاد و تنها تصور و توهم ایمان دارند.

اصل ششم: عدالت

از دیگر اصول امت مطلوب، عطاکردن حق و قراردادن هر چیز و هرکس در جایگاه مناسب خود است و همان عدلی است که خداوند در فراز «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ» (نحل/۹۰) به آن فرمان می‌دهد. نویسنده عدل را از صفات برتر الهی و حکمتی می‌داند که خداوند حکیم عادل و لطیف خبیر آن را در فراز «وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا» (بقره/۲۶۹) قرین خیر کثیر قرار داده و به‌واسطه آن بر بندگان خود منت گذارده است.

این مطلب از اسباب مهم حفاظت، برقراری نظم، استواری پایه‌های قدرت و تحکیم ملک است. حکمتی است که آسمان‌ها و زمین به واسطه آن پابرجا است. خروج از اعتدال در هر جای عالم انحطاط و فروپاشی را به همراه دارد. ظلم و ستم نیز خروج از اعتدال در جامعه بشری است که موجب فروپاشی جامعه می‌شود. به همین دلیل خداوند به عدل تأکید و از ظلم باز می‌دارد (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ الف: ۲۰۴).

اصل هفتم: شایسته‌سالاری

شایسته‌سالاری، هم به عنوان اصلی مستقل و هم به عنوان یکی از مؤلفه‌های عدالت قابل بررسی است. سید جمال تجهیزات دفاعی و وسایل جنگی را برای حراست از یک ملت کافی نمی‌داند و با استناد به آیه ۱۱۸ سوره آل عمران و فراز «لَا تَتَّخِذُوا عَدُوِّي وَعَدُوَّكُمْ أَوْلِيَاءَ تُلْقُونَ إِلَيْهِمْ بِالْمُؤَدَّةِ وَقَدْ كَفَرُوا بِمَا جَاءَكُمْ مِنَ الْحَقِّ» (ممتحنه ۱) حفاظت را نیازمند انتخاب صحیح افراد با عنوان «بطانة الملك» برای انجام امور مهم مملکت می‌داند. او سردمداران را از اعتماد به افرادی که شایستگی اعتماد ندارند، باز می‌دارد.

این افراد باید در زمان صلح و امنیت کوشش کنند تا پایه‌های حکومت را با گستراندن بساط راحتی، ساختن حکومت بر قواعد عدل، وادارکردن کارگزاران خود بر رعایت حدود شریعت و مراقبت از روابط مملکت با سایر ممالک اجنبی پایدار سازند. ویژگی مهم این گروه افزون بر تدبیر، عقل و مهارت، احساس عاطفی و قلبی با ملت است؛ چرا که افرادی می‌توانند به این امور مهم اهتمام ورزند که قلب‌هایشان آکنده از عشق به ملت باشد. مواجهه آن‌ها هنگام چالش‌های ملت مانند زمانی است که خود دچار بیماری و درد هستند.

در چگونگی انتخاب این افراد باید از قانون فطرت و ناموس طبیعت پیروی کرد؛ چرا که پیروی از این قانون، اندیشه را از خطا حفظ می‌کند و دقایق و ظرایف را آشکار می‌سازد. انواع خطاهای کلی یا جزئی که در عالم انسانی به وقوع می‌پیوندد، به علت انحراف از قانون فطرت و سنت‌هایی است که خداوند در جهان آفرینش قرار داده است.

از احکام ثابت این است که شفقت، رحمت و تعصب به دولت و کارگزاران هنگامی پدید می‌آید که افراد دارای اصلی استوار در امت باشند و این همان قانون فطرت است که خداوند انسان را بر بنیان آن آفرید و آیه ۳۰ سوره روم به آن اشاره دارد. گویی مقصود او از این اشاره این است که سنت‌های الهی منطبق با فطرت انسان هستند.

براین اساس ولی امر دولت باید امور مهم امت را به یکی از این دو گروه بسپارد. گروهی که در ملیت متصل به دولت و از ضعف میرا هستند یا گروهی که در دین با آن‌ها اشتراک دارند. البته ادیانی چنین شایستگی‌ای را دارند که در آن‌ها دیانت مشترک مبنای ملیت افراد قرار گیرد و اسلام از چنین امتیازی برخوردار است. بیگانگان حتی با داشتن صداقت به سبب نداشتن احساس عاطفی از چنین شایستگی‌ای برخوردار نیستند و در صورت نیت‌های نادرست، امت را به انحطاط می‌کشانند (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ ی: ۱۷۶-۱۷۸؛ اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ الف: ۲۰۰-۲۰۱).

اصل هشتم: بهره‌گیری از مشورت

خداوند در فراز «وَاَوْشَاوُوهُمْ فِي الْأَمْرِ» (آل عمران/ ۱۵۹) به پیامبر خود با آنکه معصوم از اشتباه است، مشورت را می‌آموزد و به آن ارشاد می‌کند. در فراز «وَأْمُرْهُمْ شُورَىٰ بَيْنَهُمْ» (شوری/ ۳۸) مؤمنان را برای استفاده از مشورت مدح و ستایش می‌کند. نویسنده با استناد به آیه ۶۸ سوره مؤمنون، خوانندگان را به تفکر و بصیرت فرامی‌خواند.

نویسنده در اهمیت مشورت از دو مقدمه بهره می‌گیرد. در مقدمه نخست، آفرینش اجتماعی حیات انسان را با استناد به آیه ۱۳ سوره حجرات یادآور می‌شود. در مقدمه دوم از ناتوان بودن هر انسان و آگاهی و علم اندک او سخن می‌گوید که سبب می‌شود به‌تنهایی نتواند از فواید آگاهی یابد و زبان‌ها را بشناسد. براین اساس مشورت و استفاده از عقل سایرین اهمیت زیادی در زندگی انسان دارد و برای حاکمان، استفاده از این اصل از اهمیت فزون‌تری برخوردار است. حاکمان به میزان وسعت سلطنت خود به مقدار افزون‌تری باید از این اصل بهره گیرند (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ الف: ۲۰۱-۲۰۳).

اصل نهم: ورود علما در صحنه اجتماع

سید جمال با استناد به آیات ۱۰۴ سورة آل عمران و ۱۲۲ سورة توبه بر آن است که نجات از شرایط نابسامان مسلمانان، در گرو ورود عالمان به صحنه اجتماع است. عالم در اندیشه او فقط یک نظریه‌پرداز و تبیین‌گر باورها نیست، بلکه افزون بر غنای علمی و نظریه‌پردازی به صحنه اجتماع وارد می‌شود، از چالش‌ها آگاهی می‌یابد و در عرصه سیاست و تربیت گام برمی‌دارد.

نویسنده بر پایه این آیات معتقد است تا زمانی که قرآن در میان مسلمانان تلاوت می‌شود، سنت پیامبر، سیره خلفای راشدین و سلف صالح در میان آن‌ها هست، امید به اصلاح مسلمانان وجود دارد و شرایط نامساعد آن‌ها پایدار نخواهد ماند. این شرایط امتحان الهی و به دلیل کوتاهی مسلمانان در انجام وظایف خود است. راهکار خروج از این چالش و بحران این است که علمای اسلام به وظایف خود عمل کنند (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ الف: ۲۰۴-۲۰۵). او وجود گروهی را در هر ملت که کارشان تعلیم و آموزش سایر افراد ملت باشد، از عوامل سعادت بشر و از ارکان اسلام به‌شمار می‌آورد (اسدآبادی، ۱۴۲۳ د: ۱۹۶).

شاید بتوان فراز «لَيَنْفَقَهُوا فِي الدِّينِ» را اشاره به غنای علمی عالم و فرازهای «وَلَيَنْذِرُوا قَوْمَهُمْ» و «يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ يَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ» را اشاره به نقش اجتماعی عالم در اندیشه سید جمال برشمرد. گفتارهای سید جمال درباره این اصل را می‌توان در دو بخش ویژگی‌های عالمان و وظایف عالمان بررسی کرد.

الف. ویژگی‌های عالمان

سید جمال از علما با نام خبیر حکیم، راسخان در علم، حافظ شریعت، روح و فرماندهان امت محمدی، امناء الدین، حاملان عرش و اوصیای خدا بر مؤمنان یاد می‌کند که پرچم اسلام را برافراشته می‌سازند (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ الف: ۲۰۴-۲۰۵؛ اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ ب: ۱۷۵). که وظیفه افزون‌تر و حساس‌تری نسبت به سایر افراد دارند. مفسر نیز در اندیشه او از شمار عالمان است که می‌تواند در قالب تفسیر قرآن مسلمانان را از این چالش‌رها سازد. البته نویسنده تصریحی به همانندی عالم و مفسر ندارد، ولی از اقدامات و فحوای سخنان او چنین برمی‌آید که او مفسر را از مصادیق بسیار مهم عالم می‌داند.

اندیشه همسانی عالم و مفسر، اسدآبادی را بر آن داشت که هنگام انتشار اخبار تفسیر سید احمدخان برای همراهی و اصلاح شرایط مسلمانان به‌سوی او بشتابد؛ چرا که مفسر در دوران سالخوردگی و پختگی سنی قرار دارد و تجربیات زیادی کسب کرده و سفرهای فراوانی به سرزمین‌های غربی داشته است و هم تفسیر خود را جهت اصلاح مسلمانان معرفی می‌کند. او هنگام آشنایی با آن تفسیر و نیافتن مؤلفه‌های تفسیر و مفسر مطلوب، به نقد آن همت می‌گمارد و درمی‌یابد که نه این تفسیر برای اصلاح مسلمانان نوشته شده و نه آن مفسر مصلح است. هدف از نوشتن این تفسیر، از بین بردن اعتقادات مسلمانان و خدمت به بیگانگان است و در این زمان که مسلمانان در بحران به سر می‌برند، بیماری خطرناکی است که به سقوط جامعه کمک می‌کند.

او هنگام نقد تفسیر سید احمدخان در نگاشته تفسیر مفسر، تصور خود را از تفسیر مطلوب به تصویر می‌کشد و نشان می‌دهد مفسر مطلوب در نزد او همان عالم حکیم خبیر و اصلاحگر چالش‌های مسلمانان است. از طریق این نگاشته می‌توان به طرح تفسیری و بایسته‌ها و نبایدهای تفسیری در اندیشه سید جمال دست یافت.

در باور سید جمال، مسلمانان در انتظار افکار عالی، حکمت حکیم، تدبیر یک فرد خبیر و مجددی هستند تا عقل‌ها و نفوس را اصلاح کند، دوباره آن‌ها را تربیت نیکو کند و سبب رستگاری مسلمانان شود. این انتظار بر دو اساس استوار است: نخست آنکه پریشان‌حالی، ضعف و سستی در تمام طبقات از ویژگی‌های جوامع مسلمان است. دیگر آنکه انحطاط به شکل کامل در میان مسلمانان راه نخواهد داشت؛ چرا که یقین دارد خداوند حق مطلق است و دیانت راستی و شریعت برحق را نابود نخواهد کرد (اسدآبادی، ۱۴۲۳ ح: ۱۹۱-۱۹۶).

اسدآبادی، از علما زمان خود به دلیل یادگیری غیرکاربردی علوم نقد می‌کند که علوم مورد نیاز را می‌آموزند، اما از غایت و هدف علوم بی‌بهره‌اند. علم نحو می‌آموزند، اما بر صحبت کردن، نوشتن و فهم مطالب عربی توانایی ندارند؛ درحالی‌که غایت و هدف علم نحو توانایی بر این امور است. علم معانی و بیان برای آن است که فراگیرنده آن خطیب و شاعر شود، اما فراگیران این علم در میان مسلمانان بهره‌ای از این غایت نبرده‌اند. هدف از یادگیری علم منطق، شناخت حق از باطل است، ولی با وجود رواج این علم، خرافات در میان علما مسلمانان رواج

بسیار دارد. علم حکمت باید به فراگیرنده توانایی دهد تا اسباب، علل، لوازم و ملزومات موجودات خارجی را بیابد؛ درحالی که حکمای مسلمانان از این امور غافل اند (اسدآبادی، ۱۴۲۳ ی: ۱۳۲).

ب. وظایف عالم

مفسر مطلوب در باور سید جمال مفسری است که با تفسیر آیات قرآن مشکلات و چالش‌های مسلمانان را در حوزه‌های گوناگون از میان بردارد. از این نوع تفسیر امروزه با عناوین عصری، اجتماعی، هدایتی و تربیتی یاد می‌شود. در اصل و چگونگی تفسیر عصری میان دانشمندان این فن نظرات متعدد و گاه ناسازگاری وجود دارد. وظایف و نقش‌های عالم و مفسر را در اندیشه سید جمال می‌توان در دو عرصه سیاسی، و تربیتی و اجتماعی بخش‌بندی کرد. از نقش سیاسی عالم در اصل چهارم سخن رفت و اینک از نقش تربیتی و اجتماعی عالم سخن خواهیم گفت.

آگاهی‌بخشی

علما باید جاهلان و غافلان را به واجبات و فرائض دین آگاه سازند. عقل‌ها را با معارف حق آراسته سازند، مسیر سعادت را به بشر بیاموزند و او را از انواع بدعت‌ها، انحرافات و عادات ناپسند که منطبق بر کتاب خدا نیست، برهانند. توجه‌دادن به عقاید صحیح، وحدت کلمه میان مسلمانان را در پی خواهد داشت که موجب جلوگیری از نفوذ و تسلط بیگانگان می‌شود. از نگاه او، تا زمانی که ملت و جوامع از عقاید حق و راستین برخوردار باشند، مرگ در آن‌ها راه ندارد. شاهد این مطلب دولت عثمانی و انجمن عروۃ‌الوثقی است که خود بنیان‌گذار آن در مصر بود.

آن‌ها باید صفات فاضله و فواید آن، اخلاق پست و زیان‌های آن را برای مردم بازگو کنند. روح و معانی قرآن را در میان مردم زنده کنند و مردم را به‌سوی پیمان الهی فراخوانند که تخلف در آن راه ندارد. همچون غزالی اصول ثابت دین را به مسلمانان بیاموزند، سنن سلف صالح و نعمت‌های الهی بر گذشتگان را به مسلمانان یادآوری کنند. عاقبت نیکو در صورت استقامت و عاقبت نافرمانی در صورت نافرمانی را برای آن‌ها بازگو کنند. بر پایه آیه ۲۶ سورة زمر، قصه امت‌های پیشین و قضای الهی در صورت نافرمانی را برای آن‌ها بیان کنند (اسدآبادی، ۱۴۲۳ ط: ۵۷-۶۳؛ اسدآبادی، ۱۴۲۳ و: ۱۰۱-۱۰۳؛ اسدآبادی، ۱۳۹۸: ۱۴۱؛ اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ ل: ۱۴۶-۱۴۸؛ اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ ک: ۲۱۶؛ اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ الف: ۲۰۴-۲۰۵).

انگیزه‌بخشی

یکی از وظایف علما، انگیزه‌بخشی و امیدبخشیدن به مسلمانان است. مفسر باید ناامیدی را در میان مسلمانان با بیان وعده‌های الهی مانند «وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا» (نور/ ۵۵) از میان بردارد (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ الف: ۲۰۴-۲۰۵).

اصلاح و ساخت امت

مفسر مطلوب در باور سید جمال تمام کوشش خود را برای تربیت و اصلاح مسلمانان به کار می‌گیرد و تلاش می‌کند امت اسلام به شرایط ترقی و نخستین خود بازگردند. در حوزه نخبگان و افراد تأثیرگذار، فرمانروایان را با عبرت‌دادن از گذشتگان و با توکل به خدا بیدار می‌سازد (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ و: ۱۶۲). علمای امت اسلام را با مرکزیت بیت‌الله الحرام با یکدیگر متحد می‌کند تا بتوانند دین را تقویت و از تجاوزات حفظ کنند و نیازهای ملت را برآورده سازند. از دیگر مزایای اتحاد علما، امکان گسترش دانش، روشنگری، فهم و حفظ دین از بدعت است. در صورت ایجاد بدعت، با اتحاد علما می‌توان قبل از انتشار میان توده مردم آن را پاک کرد (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ ط: ۱۲۶-۱۲۷). مفسر مطلوب تدابیر لازم برای وحدت مسلمانان بر بنیان قرآن را به کار می‌گیرد. رابطه دینی را احیا می‌کند و اختلافات مسلمانان را با فراخواندن به‌سوی دین از میان برمی‌دارد. امر به معروف و نهی از منکر می‌کند (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ ط: ۱۲۶-۱۲۷؛ اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ و: ۱۴۷؛ اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ ک: ۲۱۶؛ اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ ب: ۱۶۹-۱۷۵).

به عمل واداشتن مسلمانان از دیگر تدابیر اوست. به مسلمانان می‌آموزد نخستین نشانه کسی که ایمان در قلب او وارد شده است، تقدیم مال و جان خود در این راه بدون هیچ‌گونه عذر و بهانه است و هرگونه عذر در کوتاهی از یاری راه خداوند، نشانه نفاق و دوری از خداوند است. سید جمال دفاع از ملت مسلمان را بر هر مسلمانی واجب و لازم می‌داند (اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ و: ۱۴۷؛ اسدآبادی و عبده، ۱۴۲۳ ک: ۲۱۶).

از نگاه او، علما باید در میان عموم مردم و پیگیر وقایع باشند و از شرایط روز جامعه آگاهی یابد؛ چرا که از دیگر نقش‌های علما این است که منافع امت را بلافاصله و در هر جا اعلام کنند. آن‌ها باید دوست امت را از دشمن بشناسانند و لباس تبلیس پاره کنند. از کمینگاه‌های شر و شقاق خبر دهند تا افراد از آن اجتناب کنند. بیماران را به طبیبان ماهر، جاهلان را به رهبری عالمان و فقرا را به جایگاه‌های کسب ثروت هدایت کنند (اسدآبادی، ۱۴۲۳ ح: ۲۰۱).

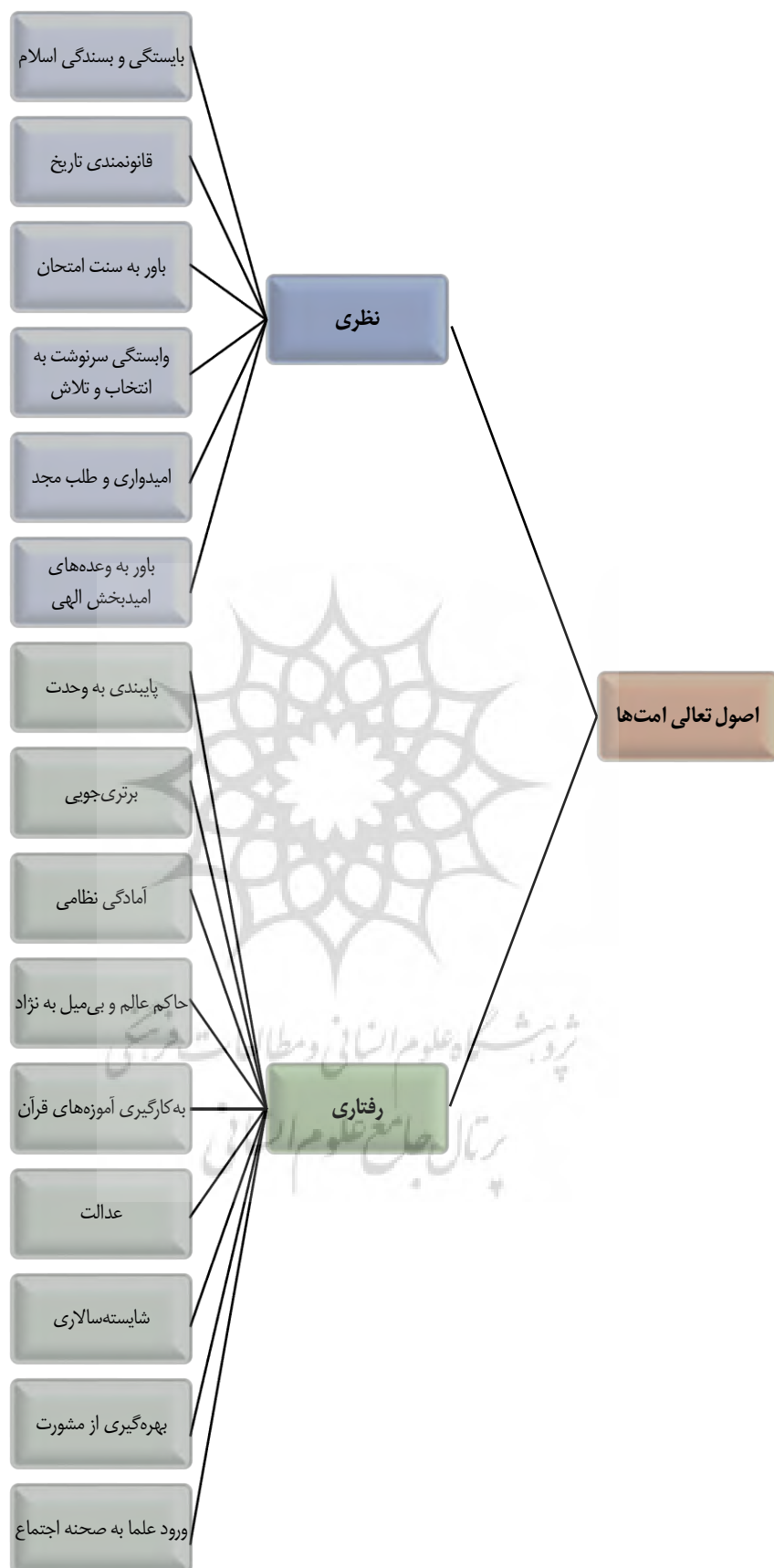
۶. نتیجه‌گیری

سید جمال‌الدین اسدآبادی بنیان‌گذار رویکرد اجتماعی، تربیتی و عصری در دانش تفسیر در سده معاصر است. به دلیل تأثیرگذاری سید بر جریان‌های علمی، فرهنگی و سیاسی بازسازی اندیشه او به‌ویژه اندیشه‌های قرآنی‌اش اهمیت بسزا دارد. در باور سید، اسلام برترین دین است و دستیابی به تعالی یا انحطاط تصادفی و جبری نیست؛ چراکه از یک‌سو تاریخ قانونمند است و از دیگر سو انسان‌ها و به‌ویژه علما در تعالی یا انحطاط خود و امت خویش نقشی بنیادین دارند. چگونگی تلاش و انتخاب آن‌ها، چگونگی تعالی یا انحطاط او را رقم می‌زند.

پژوهش حاضر اصول دستیابی به تکامل در اندیشه سید جمال را بازسازی کرد و آن را در دو حیطه نظری و عملی بخش‌بندی کرد. این فرایند نشان داد سید جمال با خوانش، فهم و تفسیر آیات قرآن بر آن است که امتی دارای اندیشه استوار، آگاه و عمل‌کننده به آموزه‌های قرآن و آراسته به فضایل اخلاقی رقم بزند؛ فضایی که هم در سطح فردی مانند باور به کرامت انسان، هم در سطح جمعی مانند پابندی به وحدت و ارزشمند دانستن ارزش‌ها و هم در ساحت سیاسی مانند آمادگی نظامی جریان دارد تا امت نخستین بازسازی شود و مسلمانان به مسیر کمال بازگردند.

عالم و مفسر قرآن در اندیشه او نقشی بایسته در تعالی امت‌ها دارد و فقط یک تئورسین و نظریه‌پرداز نیست، بلکه از شرایط زمان خود آگاه و عالم حکیم خبیر و راسخ در علم و اصلاحگر شرایط است. عالم و مفسر در ساحت نظری باید افزون بر احاطه علمی بر اندیشه‌های دینی، از چالش‌های مسلمانان آگاهی یابد و پاسخ چالش‌های کلان جامعه را از قرآن کشف کند. در ساحت عمل با دیگر عالمان، حاکمان و مردم در تعامل باشد و در عرصه سیاست و حاکمیت کشور وارد شود و یافته‌های خود را به مرحله اجرا درآورد. چنین عالمانی باید با همفکری با دیگر علما برای چالش‌های پیش‌رو راهکار بیابند، در وحدت و یکپارچه نگاه داشتن مسلمانان تمام کوشش خود را در سطح عموم مردم و در سطح خواص اعم از سیاسیون و اندیشمندان به کار گیرند و این‌گونه امت را به مسیر کمال و تعالی هدایت کنند.

اصول دستیابی به تکامل و تعالی امت در اندیشه سید جمال‌الدین اسدآبادی که می‌تواند به بازتولید امت معیار منجر شود را می‌توان در قالب نمودار زیر نمایش داد.

۷. ملاحظات اخلاقی

در این پژوهش، کلیه موازین اخلاقی شامل رضایت آگاهانه شرکت‌کنندگان، اطمینان از محرمانه بودن اطلاعات افراد و ورود یا خروج داوطلبانه مشارکت‌کنندگان رعایت شده است. همچنین ملاحظات اخلاقی مطابق با اصول اخلاق در پژوهش مدنظر قرار گرفته است.

۸. سیاست‌گذاری و حمایت مالی

در نگارش این پژوهش هیچ کمک مالی از سازمان‌های دولتی، عمومی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نشده است.

۹. تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که در این مطالعه هیچ گونه تعارض منافع وجود ندارد.

۱۰. منابع

قرآن کریم

- اسدآبادی، جمال‌الدین (۱۳۹۸). اسلام و علم به ضمیمه قضا و قدر و ترجمه سخنانی ارنست رنان. کلبه شروق.
- اسدآبادی، جمال‌الدین (۱۴۲۳ الف). الادیان الثلاثة متفقة فی المبدأ و الغایة. مكتبة الشروق الدولية.
- اسدآبادی، جمال‌الدین (۱۴۲۳ ب). الاعجاز فی إيجاز منبر الخطبة صوت التعليم و الإيقاظ. مكتبة الشروق الدولية.
- اسدآبادی، جمال‌الدین (۱۴۲۳ ج). التعصب الجنسی و التعصب الديني (خاطرات جمال‌الدین الحسيني الافغانی). مكتبة الشروق الدولية.
- اسدآبادی، جمال‌الدین (۱۴۲۳ د). الرد على الدهرين (الرسائل فی الفلسفة و العرفان). مكتبة الشروق الدولية.
- اسدآبادی، جمال‌الدین (۱۴۲۳ هـ). السنة و الشيعة و مطامع الملوك فی جهل الأمة مكتبة الشروق الدولية.
- اسدآبادی، جمال‌الدین (۱۴۲۳ و). درباره دين و فلسفه (مجموعه رسائل و مقالات). مكتبة الشروق الدولية.
- اسدآبادی، جمال‌الدین (۱۴۲۳ ز). دعوة الاسلام الدين و الحقائق العلمية (خاطرات جمال‌الدین الحسيني الافغانی). مكتبة الشروق الدولية.
- اسدآبادی، جمال‌الدین (۱۴۲۳ ح). رسالة تفسير مفسر (مجموعه رسائل و مقالات). مكتبة الشروق الدولية.
- اسدآبادی، جمال‌الدین (۱۴۲۳ ط). رسالة نیچریه در حقیقت مذهب نیچری و بیان حال نیچریان. مكتبة الشروق الدولية.
- اسدآبادی، جمال‌الدین (۱۴۲۳ ی). مسائل درباره تعلیم و تربیت (مجموعه رسائل و مقالات). مكتبة الشروق الدولية.
- اسدآبادی، جمال‌الدین؛ وعبد، محمد (۱۴۲۳ الف). اسباب الحفظ الملك (عروة الوثقی). مكتبة الشروق الدولية.
- اسدآبادی، جمال‌الدین؛ وعبد، محمد (۱۴۲۳ ب). الأمل و طلب المجد (عروة الوثقی). مكتبة الشروق الدولية.
- اسدآبادی، جمال‌الدین؛ وعبد، محمد (۱۴۲۳ ج). التعصب (عروة الوثقی). مكتبة الشروق الدولية.
- اسدآبادی، جمال‌الدین؛ وعبد، محمد (۱۴۲۳ د). الجنسية و الديانة الاسلامية (عروة الوثقی). مكتبة الشروق الدولية.
- اسدآبادی، جمال‌الدین؛ وعبد، محمد (۱۴۲۳ هـ). النصرانية و الاسلام و اهلها (عروة الوثقی). مكتبة الشروق الدولية.
- اسدآبادی، جمال‌الدین؛ وعبد، محمد (۱۴۲۳ و). الوحدة الاسلامية (عروة الوثقی). مكتبة الشروق الدولية.
- اسدآبادی، جمال‌الدین؛ وعبد، محمد (۱۴۲۳ ز). الوحدة و السيادة (عروة الوثقی). مكتبة الشروق الدولية.
- اسدآبادی، جمال‌الدین؛ وعبد، محمد (۱۴۲۳ ح). امتحان الله للمؤمنين (عروة الوثقی). مكتبة الشروق الدولية.
- اسدآبادی، جمال‌الدین؛ وعبد، محمد (۱۴۲۳ ط). انحطاط المسلمين و سكونهم و سبب ذلك (عروة الوثقی). مكتبة الشروق الدولية.
- اسدآبادی، جمال‌الدین؛ وعبد، محمد (۱۴۲۳ ی). رجال الدولة و بطانة الملك (عروة الوثقی). مكتبة الشروق الدولية.
- اسدآبادی، جمال‌الدین؛ وعبد، محمد (۱۴۲۳ ک). سنن الله فی الامم و تطبيقها على المسلمين (عروة الوثقی). مكتبة الشروق الدولية.
- اسدآبادی، جمال‌الدین؛ وعبد، محمد (۱۴۲۳ ل). قضا و قدر (عروة الوثقی). مكتبة الشروق الدولية.
- اسدآبادی، جمال‌الدین؛ وعبد، محمد (۱۴۲۳ م). كم حكمة الله فی حب المحمودة الحققة (عروة الوثقی). مكتبة الشروق الدولية.
- اسدآبادی، جمال‌الدین؛ وعبد، محمد (۱۴۲۳ ن). لفضائل و الرذائل و اثرهما (عروة الوثقی). مكتبة الشروق الدولية.
- اسدآبادی، جمال‌الدین؛ وعبد، محمد (۱۴۲۳ ص). ماضی الامة و حاضرها و علاج عللها (عروة الوثقی). مكتبة الشروق الدولية.

اسدآبادی، جمال الدین؛ وعبد، محمد (۱۴۲۳ ع). و نُريدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتَضَعُّوا فِي الْأَرْضِ وَ نَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَ نَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ (عروة الوثقى). مكتبة الشروق الدولية.

اصدق‌پور، محمد (۱۳۹۵). آرای تفسیری سید جمال الدین اسدآبادی و ابعاد اجتماعی آن. دین و دنیای معاصر، ۲۳(۲)، ۱۹-۳۶.

اصدق‌پور، محمد (۱۳۹۸). بررسی آرا و نگرش‌های قرآنی سید جمال الدین اسدآبادی. تهران: امین‌نگار.

الدغامین، خلیل زیاد محمد (۱۳۸۶). تأثیر سید جمال بر رویکرد تفسیر در دوره معاصر. مجله تخصصی الهیات و حقوق، ۲۵، ۱۶۵-۱۷۵.

شیروودی، محمدسجاد (۱۳۹۸). سید جمال الدین اسدآبادی و زمینه‌های احیا و پیشرفت تمدن اسلامی. نشریه علمی تمدن اسلامی و دین‌پژوهی، ۲(۱)، ۸۳-۶۸.

<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.26764830.1398.1.2.4.6>

طیب حسینی، سید محمود (۱۳۹۶). تفسیرشناسی: مبانی، منابع، قواعد، روش‌ها و گرایش‌ها. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

